

Disciplina Dalen Tetun

Sumáriu Klase 8, p.2

Sumáriu Gramátika iha Livru Dalen Tetun Klase 8, Unidade 4-6

Verbu Báziku

Verbu báziku katak verbu hirak- ne'ebé baibain uza iha atividade loron-loron no verbu hirak- ne'e seidauk hetan kualker mudança iha

Ezemplu : han, hemu, la'o, tuur, baku, fahe, lori, leba, estuda, buka, lee, hakerek, fahe, toba, halimar, nst.

1. Sira han iha Pedro nia uma.
2. Ami hemu bee torneira ne'ebá.
3. Nia mak la'o mai ne'e.

Konjunsoun Subordinativu

Konjunsoun subordinativu mak konjunsoun sira ne'ebé ita uza iha fraze hodi liga fraze prinsipál ho fraze subordinadu. Tuir klase, konjunsoun sira ne'ebé nu'udar subordinadór mak hanesan **konjunsoun kauzál, konsesiva, kondisionál, konsekutiva, temporál komparativa no kompletiva.**

Atu ita hatene kle'an kona-ba konjunsoun subordinativu mai ita estuda didi'ak konjunsoun subordinativu sira tuirmai ne'e:

1. **Subordinadór Konjunsoun Kauzál (tanba, tanbasa, basa, komu, tan, satan, tenke),** mak konjunsoun ne'ebé hatadak kauza ba buat ka kondisaun ruma ne'ebé la'o dadaun.

Ezemplu:

- Maria tanis, *tanba* ninia maun mak baku.
- Bibi sira tuir nia, *tan* hatene ninia lian.
- *Komu* António ema lia-na'in, nia mak tenke tesi-lia ne'e.
- Iha momentu, ha'u-nia primu sei kiak mós la mai vizita ami, *satan* agora riku tiha ona nia la mehi liu atu mai uma.

2. **Subordinadór Konjunsoun Konsesiva (maski, embora, biar, mezmuke, mezm),** mak konjunsoun ne'ebé hatada espresaun oioin ka nu'udar alternativa ba buat ka kondisaun ruma ne'ebé la'o dadaun.

Ezemplu:

- *Maski* hahan la iha, ami nunka ba xateia viziñu sira.
- *Biar* la iha osan, la bele na'ok ema-nia sasán.

- *Embora* sira tolok ami maibé ami la hirus.
- *Mezmuke* Elda nia idade sei ki'ik hela, nia hasai ona kursu lisensiadu.
- *Mezmu* imi lakohi ajuda ami, ema seluk sei iha atu tulun.
- *Se* imi mai, ami sei haruka autokarru ba lori imi.

3. **Subordinadór Konjunsoun Kondisionál (se, naran katak, karik)**, mak atu esprime ka dehan sai orasaun ida nu'udar kondisaun ida atu realiza iha segunda orasaun.

Ezemplu:

- *Se* nia la bá, husik ba tempu seluk de'it.
- La lori buat ruma mós labuat ida *naran katak* imi mai ajuda kaer serbisu.
- Karik imi ba loja, keta haluha sosa ai-funan ruma.

4. **Subordinadór Konjunsoun Konsektiva (atu, hodi, atu hodi, atu bele, ba)**, uza konjunsoun sira ne'e, hodi eziji ema-nia kapasidade atu halo buat ruma iha vida kotidiana.

Ezemplu:

- *Atu* sai ema di'ak, tenke estuda maka'as.
- Ema uza binókulu *hodi* haree paizajen sira husi dook.
- Sira mai barak *atu* halo kmaan ami-nia serbisu.
- Hanorin didi'ak alunu sira *atu bele* sai matenek iha futuru.
- Nono bee manas lalais *hodi* halo kafé ba ápa.

5. **Subordinadór Konjunsoun Temporal Komparativa (bainhira, kuandu, enkuantu, durante, natoon, foin, depoizde, molok/antes)**, atu ko'alia sai atividade ruma ne'ebé hala'o iha tempu ruma nia laran ka tempu halo serbisu ruma.

Ezemplu:

- *Bainhira* ha'u simu surat, loke kedas no lee dadaun.
- *Molok* ba eskola, han bosu didi'ak.
- *Depoizde* dansa, ema la'o namkari dadaun.
- Refujiadu sira terus loos *durante* moris iha tenda okos.

6. **Subordinadór Konjunsoun Kompletiva (fali, duké, hanesan, nu'udar, tuir, conforme, liutan, hetok)**, konjunsoun ne'ebé refere ba aspetu komparasaun objetu rua ninia kondisaun.

Ezemplu:

- Ohin loron di'ak liu *fali* loron ida horisehik.
- *Duké* ko'alia barak ema la rona, di'ak liu nonok ona.
- Feto ne'e hetok tanis, hanesan la rona ema seluk.
- Ita la fó-hatene, nia to'o ona mai di'ak liutan.

7. **Subordinadór Konjunsoun Kompletiva (katak, ke, dehan, dehan katak)**, ko'alia buat ruma hodi halo kompleta ideia sira seluk be ema ruma ko'alia maibé seidauk kompleta, ka fó forsa ba ideia sira seluk be dehan sai tiha ona.

Ezemplu:

- Nériosia hatete ba ninia inan-aman *katak* médiku sira atu besik ona mai.
- Ami rona *dehan* nia mai semana oin.
- Iha ninia mehi dehan *katak* militár ida mak duni nia ho kilat.
- Ha'u espera *ke* sira bele fo tulun mai ita.

Ezersisiu:

Kompleta fraze sira tuirmai ho konjunksaun ne'ebé loos!

1. ....imi mai keta haluha fó-hatene ami antes.
2. Imi halo tuir imi-nia profesór ..... imi la hetan valór.
3. Bibi sira tuir nia ..... hatene ninia lian.
4. ....loron manas labarik sira tebe bola nafatin.
5. ....ha'u ba merkadu .....ha'u hola ai-fuan ruma.
6. Amá taka odamatan ..... udan been la bele tama.
7. Ha'u hein .....sira bele ajuda ita.
8. Kuda han du'ut .....asu han na'an.
9. Estudante sira uza mikroskópiu.....haree bakteria sira.
10. Keta hirus, ha'u hadi'a duni ita-nia komputadór.....pesa balu la iha.
11. Ami konsidera sira.....ami-nia maun.
12. Ó-nia kamiza di'ak liu .....ha'u-nian.
13. Labarik ne'e.....nia amá hamaus sei tanis nafatin.
14. Avizu fó sai husi rádiu comunidade.....hotu-hotu hamoos nia bairru.
15. Livru rua ne'e nia mahar.....

Xave Resposta:

1. Se
2. Selae
3. Tanba
4. Maski
5. ?
6. Atu
7. Atu/hodi
8. Maibé
9. Hodi
10. Maski
11. Hanesan
12. Duké
13. Embora
14. Dehan katak
15. Hanesan

Verbu Komplekstu Dinámiku

Nu'udar forma verbu ida ne'ebé harii hosi prefiksu **hak-** no sufiksu **-k** hodi akresenta ba forma báziku hodi rezulta liafuan foun ne'ebé hanaran verbu kompleksu. Liafuan báziku nia signifikadu oin ida no bainhira hetan tiha konfiksi (hak – k) sei muda nia forma no signifikadu. Liafuan sira ne'ebé rezulta husi prefiksu hak- no sufiksu -k ho forma báziku mak hanesan:

Baru = hakbaruk

Besi = hakbesik

Foda = hakfodak

Mate = hakmatek

Verbu sira iha leten ne'e hamosu sentidu agresivu ka halo prevensaun ba asaun ruma.

Ezemplu:

Hakbaruk, hakbesik, hakfodak, hakmatek, haktemik, hakla'ok, haknauk, hakbetek, hakbetik, hakbetok.

1. Ita-nia atitude ne'e bele *hakbaruk* ema barak nia ánimu.
2. Maski nu'udar sala-na'in, maibé sarani sira *hakbesik* nafatin ba Na'i Maromak.
3. Keta *hakfodak* demais ba sasán mundu nian.
4. Bainhira ema hotu mórís *hakmatek* ita bele rezolve problema.

Tétum – 8º ano

Ficha de estudo nº 1

Sumáriu

“Meiu komunikasaun” pájina 69 to 70 husi manuál tetun tinan ba dala- 8

Leitura husi testu “Meiu Komunikasaun”

Eskolla multipla

MEIU KOMUNIKASAUN

Komunikasaun mak prosesu ida-ne'ebé ema haruka ka simu mensajen ka informasaun husi ema seluk liuhusi sinál, orál ka verbál. Iha ható'o mensajen ka informasaun ne'e ema espresa sira-nia ideia, hanoin, no sentimentu entre ema na'in-rua ka liu atu atinje objetivu ida.

Iha tempu uluk ema uza pintura, sinál ruma, ahi-suar, huu karau dikur, baku tambór ka hamenon tuir ema hodi hato'o mensajen ka informasaun. Iha tempu modernu ema komesa uza surat hodi komunika ba malu hafoin liuhusi telefone, telemovel, faks, telegrama, rádiu, televizaun, jornál ka revista.

Iha tempu uluk bainhira ema hato'o mensajen ka informasaun ba malu sira uza instrumentu hanesan fatuk, ai-sanak, ai-tahan, ahi-suar, huu karau dikur ka baku tambór. Ema uza fatuk, ai-sanak ka ai-tahan tau iha dalan hanesan sinál hodi hatudu katak ema ne'e foin liu dadaun iha dalan ne'e. Sinál ahi-suar hato'o informasaun katak ema ne'ebé haruka informasaun ne'e, iha duni fatin ahi-suar sai bá. Huu karau dikur hato'o informasaun katak inimigu besik ona, nune'e prepara an hodi funu hasoru inimigu. Baku tambór hato'o informasaun katak iha tempu besik na'i-ulun sira sei mai vizita, nune'e, hotu-hotu prepara an hodi simu bainaka.

Meiu komunikaun ne'ebé ema uza barak liu mak hanesan karta, faks, jornál, revista, internet, rádiu, televizaun, telefone ka telemovel. Atu hetan informasaun kona-ba dezentvolvimentu nasaun nian, nasaun seluk nian ka akontesimentu ruma iha fatin ne'ebé de'it ema uza rádiu ka rádiu iha telemovel, internet, televizaun ka jornál.

Meiu komunikaun ne'ebé baratu mak jornál no revista no baratu liu mak jornál. Meiu komunikaun ne'ebé karun mak meu komunikaun eletrónika no sira-nia folin depende ba qualidade no velocidade hodi hato'o mensajen. Meiu sira-ne'ebé qualidade di'akliu no hato'o mensajem lalais liu nia folin mós aas tebetebes.

Tau sinál X ba resposta ne'ebé loos bazeia ba testu!

1. Testu ne'e nia título mak.....
  - a. Meiu komunikaun
  - b. Komunikaun sosiál
  - c. Komunikaun
  - d. Komunikaun tradisionál
2. Komunikaun mak.....
  - a. Prosesu ida-ne'ebe ema haruka ka simu mensajen ka informasaun husi ema seluk liuhusi sinál orál ka verbál.
  - b. Simu informasaun husi ema seluk.
  - c. Informasaun ema barak nian.
  - d. Prosesu ne'ebe ema haruka informasaun husi ema seluk.
3. Meiu komunikaun uluk kompostu husi
  - a. Rádiu, Telefone, jornál
  - b. Ahi-suar, rádiu
  - c. Fatuk, ai-sanak, ai-tahan, ahi-suar, huu karau dikur, baku tambór

- d. Ai-sanak, rádiu, fatuk.
- 4. Meiu komuníkasaun ne'ebé gratuitu mak
  - a. Telemovel
  - b. Jornál no revista
  - c. Rádiu no internet
  - d. Televizaun no jornál
- 5. Meiu komuníkasaun ahi-suar ne'e hato'o informasaun katak.....
  - a. Sinál hodi hatudu katak ema foin liu fatin ne'e.
  - b. Inimigu besik ona.
  - c. Ema ne'ebé haruka informasaun ne'e, iha duni fatin ahi-suar sai bá.
  - d. Tempu besik ona na'i-ulun sei mai vizita.
- 6. Meiu komuníkasaun tempu modernu kompostu husi
  - a. Rádiu, Telefone, jornál.
  - b. Ai-sanak, rádiu, fatuk
  - c. Fatuk, ai-sanak, ai-tahan, ahi-suar, huu karau dikur, baku tambór
  - d. Karta, Faks, jornál, revista, internet, rádiu, televizaun, telefone ka telemovel.
- 7. Meiu komuníkasaun ne'ebé ema uza barak liu mak
  - a. Telefone ka telemovel
  - b. Jornál
  - c. Karta
  - d. Revista
- 8. Meiu komuníkasaun ne'ebé karun liu no baratu liu kompostu husi
  - a. Jornál no revista
  - b. Eletrónika no jornál
  - c. Telefone no revista
  - d. Telefone no televizaun
- 9. Atu hetan informasaun kona-ba dezvoltimentu nasaun nian, nasaun seluk ka akontesimentu ruma iha fatin ne'ebé de'it ema uza mak...
  - a. Jornál no revista
  - b. Karta no faks
  - c. Rádiu, ka rádiu iha telemovel, internet, televizaun ka jornál
  - d. Internet.
- 10. Meiu komuníkasaun ne'ebé ema uza barak liu kompostu husi
  - a. Jornál, revista, internet, rádiu, televizaun, telefone ka telemovel
  - b. Revista
  - c. Internet
  - d. Televizaun